

ANTİK ÇAĞDAKİ GÖRÜŞLERİN MODERN DÖNEMDEKİ YANSIMALARI

Mustafa Sabri Küçük

Giriş

Varlık felsefesi aslında felsefenin en temel konusu ve problem alanıdır. Varlık felsefesi hakkında ilk metin olan Metafizik'e de Aristoteles'in prote *philosophia* (ilk felsefe) demesi bundandır. Felsefe yapmak bilginin hakkında olduğu nesneyi sorgulamakla başlar.

Presokratik filozofları inceleyince görülüyor ki ilk maddenin (arkhe) ne olduğu sorusu incelenmektedir. "Arkhe" kavramı, Antik Yunan filozofları arasında evrenin temelini ve kökenini anlama çabalarının merkezinde yer almıştır. Mesela Thales'e göre arkhe sudur. Anaksimenes hava, Herakleitos ateş, Empedokles bu üçüne bir de toprak ekleyerek ateş, su hava ve toprak olduğunu savunur. Demokritos da atomun madde ve evrenin ana maddesi olduğunu savunur ve bu görüşü uzun zaman kabul görmüştür. Hatta Demokritos'un bu görüşü ilk olarak Mu'tezile alimi Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (ö. 841) tarafından alemin yaratılmış olduğu fikrine ilişkin deliller ortaya koymak için kullanılmıştır. Bundan sonra da atom nazariyesi İslâmî bir muhteva kazanmış ve çoğu kelamcı bu görüşü benimseyerek kozmolojiyle tevhidi bütünleştiren bir düşünce ortaya koymuştur.¹

Platon presokratik filozoflardan farklı olarak varlığı bilgiyle ilişkilendirmiştir. Bunu yapmasındaki amaç da bilgi ayrımı yapmak, kategorileştirmektir. Bilgiyi, bilginin hakkında olduğu nesneye bakarak ayırır.

Yani kısaca denilebilir ki varlık felsefesi, diğer ismiyle ontoloji, varlığın birlik ve bütünlüğünü araştırmayı hedef edinir. Varlık alanlarının yapısını, kategorilerini, çeşitlerini ve tarzlarını araştırır. Varlık, ilk çağ Yunan filozoflarından başlayarak hakkında sürekli konuşulan ve tartışılan bir konu olmuştur ve bu yüzden ontolojiyi çağlara ayırmak işimizi kolaylaştıracaktır. En temelde ontolojiyi üç kısma ayırabiliriz. İlk olarak Antik Dönem (MÖ 6. yüzyıl- MS 6. yüzyıl) olarak adlandırdığımız ve içerisinde presokratik filozoflardan, Platon'dan ve Aristotelesten bahsettiğimiz dönemdir. Orta Çağ (MS 5.- 15. yüzyıl) Burada semavi dinlerin de işin içerisine girdiğini görmek mümkündür. Daha sonrasında da 16. yüzyıldan başlatılarak 20. yüzyıla kadar olan döneme Modern dönem diyebiliriz. Bu tarz

1 Fadıl Aygün, ed., Kelâm Tarihi (Cağaloğlu-İstanbul, Beyan yayınları, 2023), 112.

kategorik ayrımlar felsefe tarihini daha kolay incelemek için vardır. Kimilerine göre Kant öncesi ve sonrası olarak da ayrılır. Yazımızın ilerleyen kısımlarında Kant'a değindiğimizde bu daha anlaşılır olacaktır. Sonuç olarak felsefe dönemlere ayrılrsa da günümüzde halen daha antik çağdaki düşüncelerin devamı varsa bu felsefi görüşlerin birbirinden etkilendiğini gösterir. Modern felsefenin mihenk taşı diyebileceğimiz filozoflarının ontoloji görüşlerinde Antik çağ felsefesinin izlerini görmek zor değildir. Modern ontolojinin yaklaşımlarını İlk çağ filozofları Platon, Aristo gibi filozoflarla ilişkilendirmeye gayret gösterilecek.

Bu makalede varlık felsefesinin farklı filozoflar açısından tanımlarına, problem alanlarına, çıkan ekollere değinip sonuç olarak İlk çağ felsefesinde başlayan varlık hakkındaki görüşler değişimlere uğrasa da modern dönemde hâlâ karşılığını bulduğunu göstermeye çalışılacaktır.

Varlık Felsefesinin İlk Temsilcileri

Heraklitos (MÖ 535?- MÖ 475), Demokritos (MÖ 460-MÖ 370) Parmenides (MÖ 515- MÖ 460), Platon veya Eflatun (MÖ 428/427 veya 424/423 – 348/347), Aristoteles (MÖ 384 – c. MÖ 322) ve Plotinus, bu bölümde ele alınacak filozoflar olacaktır. Bu şahıslar varlık felsefesinin de kurucuları diyebileceğimiz ve felsefe tarihini etkilemiş isimlerdir.

Heraklitos (MÖ 535? - MÖ 475)

Ona göre dünyamız sonsuz canlı ateşten değişimle meydana gelmiştir ve bir vakit gelecek sonunda tüm-ateşe girecektir, böylece akış yeniden başlayacaktır:

"Bütünün kendisi olan bu evreni ne bir tanrı ne de bir insan oluşturmuştur. O, sürekli belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir."

Varlıkların oluşumu ancak birbirlerine zıt olan ve bundan ötürü birbirlerini sürdüren zıtların çatışmasına bağlıdır. Evren zıt öğelerden oluşmuştur. Bu zıtlıklar arkasında ise "bir olan" hep durmakta olup tanrı adıyla anılır. Bu ayrılıklı birliği filozof çeşitli simgelerde ve şekillerde görüyor.

Herakleitos'a göre her şey akar ve sürekli değişir. Ana madde olarak gördüğü Ateş bir an için bile hareketsiz kalmayan bir maddedir. Filozofun akış öğretisini şu sözlerle ifade eder:

"ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβαίνουσιν, ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ."

"Aynı ırmaklara girenlerin üzerinden farklı sular akar"

"Ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομεν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἶμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν."

"Aynı ırmaklara gireriz ve girmeyiz. Hem varız hem yokuz."

Diyalektik Materyalizm, teorik düzlemde, diyalektiğin değişimci teorisi ile materyalizmin maddeci açıklaması birleştirilmek istenmiştir. Buna göre sürekli bir değişkenlik içindeki madde bu değişkenliği ile bilinebilmekte ve bilgi bu süreçlerin akışı içinde maddi gerçekliğe her geçen gün daha da çok yaklaşmaktadır.

Parmenides (MÖ 515- MÖ 460)

Parmenides pre-sokratik yani doğa filozofu birisidir. Felsefenin merkezine varlığı koyarak günümüzde ayrı bir bilim dalı olan ve hâlâ üzerine düşünceler üretilen varlık felsefesi, ontolojinin babası olarak görülür. Episteme ile doksa arasında yaptığı ayrım hem kendisinden sonraki filozofları etkilemiş hemde epistemenin temellerini atmış bulunmuştur.

Tarihsel olarak Parmenidesden bahseden ilk kaynak Platon'un Theatetus, Sofist ve Şölen diyaloglarıdır. Aralarında Parmenides'in de fragmanlarının bulunduğu klasik metinlerin yeniden bir araya getirilmeleri Rönesans'tan kısa bir süre sonra gerçekleşmiştir.

O varlığı, bölünmez, zamansız, doğmamış ve bozulmaz, değişmez, hareketsiz ve eksiksiz olarak tanımlar. Çünkü Ona göre, eğer bir şey gerçekten varsa, o şey değişime uğrayamaz, çünkü değişim bir şeyin bir durumdan başka bir duruma geçmesi demektir. Ancak, bu durumda varlığın birliği bozulmuş olur. Varlık hakkında söylenebilecek tek şeyin, var olduğunu "Varlık var olandır, hiçlik ya da var olamayan var değildir" der. Sadece var olan düşünülebilir var olmayan düşünülemez o yüzden yaşadığımız dünyanın "görünümler dünyası" olduğu ve gerçek olmadığı önermesine varır.

Parmenides düşünmek varlığı anlamının ve ifade etmenin tek yolu olduğunu öne sürer ve eğer bir şey düşünülmüyorsa o şey yoktur der. Buna bağlı olarak düşünmek ve var olmak eş zamanlıdır. Duyular, aldatıcıdır ve ona göre gerçek bilgi yalnızca akıl ve mantık yoluyla elde edilir. Duyulara ve hissedilen gerçekliğe güvenilemeyeceğini savunur. Gerçek varlık asla doğmaz ve asla yok olmaz. Parmenides başlı başına bir makale konusu olabilir fakat varlık hakkındaki görüşleri amaç olduğu için bu kadarıyla iktifa edilebilir.

Parmenides akılcılığın ilk temsilcisi olarak gösterilir. Sadece var olanın düşünülebileceğini yani düşündüklerimizin var olabileceğini, düşüncenin de sadece akıl ve mantık yoluyla elde edilebileceğini düşündüğünden günümüz akılcılığın temellerini oluşturuyor.

Demokritos (MÖ 460-MÖ 370)

Varoluş ile ilgili çok kesin bir görüş ortaya koymuştur. Evren'deki oluşuma, kesin bir zorunluluk egemendir. Bütün olup bitenleri bir rastlantı ile izaha çalışmak saçmalaktır. "Yaratılmamış, yok olmayan, değişmeyen varlık, özdeksel atomdur. Öz, maddeyi temsil eder ve onunla her nesne yapılabilir." şeklinde özetlenebilecek bir görüşle, materyalist doğa biliminin ilk temellerini atmıştır.

Demokritos'a göre evren atomalar denen gözle görülemeyecek kadar küçük temel unsurlardan meydana gelmiştir. Bu unsurlar ezelî ve ebedîdirler ve sayıca sonsuzdurlar. Parçalanmazlar, kendi içlerinde boşluk içermezler, yekpare ve yalındırlar. Bu yüzden de dağılıp gitmezler. Bir anlamda Parmenides'in varlığa atfettiği tüm özellikleri taşırlar. Demokritosçu evren sonuçta iki şeyden, sonsuz sayıda atomdan ve sınırsız bir boşluktan oluşur. Eğer Demokritos boşluğu kabul etmeseydi atomlar asla hareket edemez birbirleriyle birleşirdi. Demokritos'a göre, tüm varlıklar, atomların ve boşluğun birleşiminden oluşur.

Materyalizmin antik çağdaki temellerini Demokritos'un atom görüşünden alır. Bertrand Russell'e göre, Leucippus ve Demokritos'un bakış açısı "dikkate değer ölçüde modern biliminkine benziyordu ve Yunan spekülasyonunun eğilimli olduğu hataların çoğundan kaçınıyordu".

Platon (MÖ 428/427 veya 424/423 – 348/347)

Platon, diyaloglarıyla tanınan Batı dünyasında ilk üniversite denebilecek *Acedemia'nın* kurucusu Yunan filozoftur. Düşünce tarihinde bir dönüm noktası teşkil etmiş ve İslam ve Hristiyanlık gibi dinlere derinden etki yaratmıştır. Onun varlık, bilgi, etik, estetik ve siyaset gibi alanlara ilişkin yapmış olduğu özgün çalışmalar, çağdaşlarını etkilediği gibi Orta çağ, Yeniçağ ve Yakınçağ üzerinden geçerek, günümüzde dahi birçok düşünür ve akımın şekillenmesinde önemli bir rol oynar. İngiliz matematikçi ve filozof Alfred North Whitehead

"Avrupa felsefe geleneğiyle ilgili yapılabilecek en güvenilir genel nitelendirme, Platon'a ait bir dizi dipnottan oluştuğudur.", demiştir.

Platon Devlet adlı eserinde, bölünmüş çizgi analogisi ile duyulur ve düşünülür olmak üzere iki farklı dünyanın olduğunu, tikellerin ya da nesnelerin duyulur dünyada, tümel kavramların, yani ideaların ise düşünülür âlemde bulunduğunu ileri sürer.² Platon burada ideaların düşünülür bir âlemde bulunduğunu söylerken, ideaların insan zihninde değil, zaman ve mekân ötesi bir yerde bulunduklarını, fakat insan zihninin bunları diyalektikle keşfettiğini söyler. Platon bu söz konusu keşfin hatırlamadan (amnesis) başka bir şey olmadığını ileri sürer ve bu tezini ruhun ölümsüzlüğü üzerinden gerekçelendirir. Bu anlayışta ruh ölümsüzdür ve birçok kez yeniden doğmuştur. Böylelikle ruh, yer yüzünde ve hadeste olan her şeyi gördüğü için bilmediği bir şey yoktur. Fakat ruh bedene girdiğinde öğrendiklerini unuttuğunu, bu yüzden bilginin aslında ruhun hatırlamasından ibaret olduğunu söyler.

Platon'un ideal dünya hakkındaki görüşleri için mağara alegorisinden bahsetmek gerekiyor. Mağara da yüzleri duvara dönük şekilde zincirlere bağlanmış bir grup insan bulunur. Bu insanlar mağaranın arkasında yanan bir ateşten mağara duvarına yansıyan dışarıdaki nesnelerin gölgelerini incelerler ve bu gölgeler onların gerçeklik algısını oluşturur. Bir gün zincirlerinden kurtulan insan mağara dışına çıkar ve gerçek dünyayı, Güneşi ve gerçek nesneleri görmeye başlar. Mağaraya geri dönüp gölgelerin gerçekliği yansıtmadığını gerçek bilginin başka bir yerde olduğunu söylese de mağaradaki insanlar bunları anlamakta zorlanır ve eski görüşlerine bağlı kalır. Bu anlatı duyular yoluyla algıladığımız dünyanın gerçekliği yansıtmadığını, gölgeler ancak gerçek nesnelerin eksik ve yanıltıcı bir yansıması olduğunu gösteriyor. Bilginin nesnesinin, yani bilebileceğimiz şeylerin yalnızca düşünülen şeyler olabileceğini söyleyen Platon, algıladığımız şeylerin ancak kanıların, kanaatlerin, görüşlerin, sanıların nesnesi olabileceğini iddia eder.

Platon ise idealar teorisiyle rasyonalizmi belli başlı bir kuram olarak şekillendiren kişi olarak anılır. Platon, rasyonalizmin yöntemsel ilkesi olarak bilinen tümdengelimli yönteminin de önde gelen isimlerindendir. Batı'da akılcı gelenek Elealılar, Pisagorcular ve Platon ile başlar.

2 Salğar, E. (2023). Platon ve Doğa Bilimleri. Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji (41), 45-56.

Aristoteles (MÖ 384 – MÖ 322)

Burada Aristo'nun hayatından ziyade felsefe tarihindeki önemine değinilmesi daha doğru olacaktır. Platon ile felsefe tarihinin en önemli filozoflarından olan Aristo mantık, fizik, matematik, biyoloji, metafizik, astronomi, etik, hukuk, ruh, psikoloji ve retorik gibi birçok alanda eser vermiş ve 16-17. Yüzyılda modern bilim gelişene kadar bilimin temellerini oluşturmuştur. Aristoteles kendi varlık felsefesi üzerinde birçok çalışma gerçekleştirmiş ve onun varlık felsefesi genel felsefe sisteminin önemli bir parçasıdır.

Aristo'ya göre bir filozof önce nelerin var olduğunu ortaya koymalı, bundan sonra var olanların doğasını incelemeli. Aristoteles ontolojisinin temel savları ve ele aldığı temel problemler kendisinden önceki felsefenin köklü eleştirisine dayanır.

Aristoteles kavram olarak “Varlık”ı soruşturmaz, var olanın kendisini, neyin var olduğunu, var olanın cins ve türlerini ve varlık tarzlarını araştırır.³

Analitik felsefe, Aristoteles'in mantık ve dil anlayışlarını, özellikle de “kategoriler” ve “ilk nedenler” kavramlarını detaylı bir şekilde incelemiştir.

Analitik felsefe, felsefenin ana işlevinin analiz olması gerektiğini öne süren felsefe geleneğidir. Felsefe yaparken öne sürdükleri argümanların açık ve titiz olmasına önem göstermeleri, argümanlarını öne sürerken formel mantık ve matematik kullanmaları analitik filozofların ayırt edici özellikleridir.

Yeni Platonculuk

Plotinus'un çalışmalarıyla başlayan ve İmparator I. Justinianus'un Platonun akademisini kapatmasıyla biten döneme denir. Platon ve Aristo'nun fikirlerini mezcerek oluşmuş düşünce sistemidir. Bu düşünceyi anlayabilmemiz için Plotinus'un fikirlerini bilmek gerekiyor.

Milattan sonra 204 ila 264 yılları arasında yaşamış olan Plotinus, Platon'un metafiziğini, biraz daha farklı bir versiyon içinde yeniden öne sürmüş ve yorumlamıştır. Plotinos, Platon'un Helenistik Çağ'da ve Orta Çağ'da hem Hristiyan felsefesinde ve hem de İslam felsefesinde etkili olmasında önemli rol almıştır. Plotinus'un düşüncesi, yaklaşık 800 yıllık felsefi ve entelektüel birikimi içerisinde barındırdığı için meraklı ve ilgili bir Dokuzluklar okuyucusu burada Sokrates öncesi, klasik ve Helenistik dönemin yazarlarından yapılmış dolaylı ya da dolaysız iktibaslara rastlayabilir. Plotinus'un Platon'dan almış olduğu temel tezleri şu şekilde sıralamak mümkündür: 1. Düşünülür ve duyulur olanın birbirinden ayrı

3 Özcan, M. (2009). "Aristoteles'in varlık görüşü". Kaygı. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, 13, 113-131.

olması. 2. Düşünülr olana kurucu bir rol atfedilmesi. 3. İdealar ve idealardan pay alma kuramı ve 4. Ruhun ölümsüzlüğü ve hatırlama öğretisi. Platon'dan aldığı bu tezleri kendi düşüncesi içerisinde harmanlayan Plotinus'un felsefesinin en belirgin özelliği mistisizmdir.⁴

Plotinus'un mistik bir felsefe oluşunun sebebi Tanrı ve varlık tasavvuruyla ilgilidir. Platon'un Tanrısı varlıktan üstündü fakat idelerden üstün değildi. Plotinus ise Tanrı idelerinde üstünde olduğunu, Tanrı idelerin üstünde bulunduğundan Tanrı'ya varmak için her türlü ideyi bir yana bırakmak gerekir.

Plotinus'un felsefesinin merkezinde, tüm varlıkların kaynağı olan ve her şeyin ötesinde bulunan "Birlik" veya "Tek" (The One) kavramı bulunur. Bu kavram hem varlık hem de varlık dışı, hem tanrısal hem de ötesi olan, her şeyin kaynağı ve özü olarak görülür. Birlik, mutlak bir birlik ve homojenlik durumundadır ve bölünemez veya tanımlanamaz; sadece dolaylı yoldan anlaşılabilir.

Rönesans döneminde Plotinus'un fikirleri idealizm ve entüisyonizm açısından yeniden ele alınmıştır. Plotinus'un düşünceleri, modern felsefede doğrudan bir ekolde karşılık bulmasa da varlık ve gerçeklik konusunda önemli ilham kaynağı olmuştur.

Varlık Felsefesinin Temel Tartışmaları

İnsan; ne olduğunu, nasıl olduğunu, nereden gelip nereye gittiğini, yerküreyi, güneşi, yıldızları ve evreni hep merak etmiştir. İnsanın kendini, dünyayı ve evreni anlama ve açıklama çabası ilk önce onları düşünmenin konu edilmesini gerektirir.

Düşünmeyle farklı fikirler ortaya çıkmış, varlığa dönük felsefi bir alan oluşmuştur. Bu felsefi alan, varlık felsefesi olarak isimlendirilmektedir.

Varlık felsefesinin en temel sorusu "Varlık var mıdır" sorusudur. Zaten felsefe varlığın var olup olmadığı, varlığın mahiyetini inceleyerek başlar. Varlık hakkında bir görüş belirtmeyen daha doğrusu varlığı reddeden akımlar (empirizm, pozitivizm, pragmatizm) şu an varlığını koruyamamıştır.

Daha sonra "Varlık nedir?" sorusu gelir ve farklı şekilde cevaplar verilmiştir. Mesela, Heraklitos varlığın oluş halinde olduğunu söyler ve modern dönemde özellikle Alman Felsefesinde diyalektikçiler (Hegel, Marx) tarafından yeniden işlenmiştir ve dünya tasavvurlarını bunun üzerine inşa etmişlerdir. Platon varlığın özünün idealar dünyası olduğunu iddia eder. Materyalizme göre akıl maddeye bağlı olarak çalışmaktadır. Rene Descartes bu iki görüşü birleştirip varlığın hem idea hem de madde olduğunu savunur.

4 Saliya, Derya Aybakan. "Plotinus'un Hayatı, Kişiliği Ve Felsefi Üslûbu Üzerine Kısa Bir Deneme". Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, sy. 26 (Nisan 2016): 143-57. <https://doi.org/10.20981/kuufefd.30589>.

Varlığa yaklaşımda da iki temel ayrım vardır. Felsefenin varlığa yaklaşımı ve bilimin varlığa yaklaşımı. Buraya kadar zaten felsefenin varlığı konuşuldu ve özetlemek gerekirse felsefe varlığı var olmaklık bakımından inceler. Bilimler ise varlığı bir gerçeklik olarak ele alır. Varlık alanında her durumu nedensellik ilişkisi içinde değerlendirir. Varlıkla ilgili açıklayıcı ilkeleri, bilimsel kuram ve yasaları bulmaya çalışır. Bilim bu tavrıyla doğaya, varlığa egemen olmaya, onu kontrolü altında tutmaya çalışır.

Sonuç

Bu makale de felsefe tarihindeki antik çağda ortaya çıkmış ve modern zaman ve günümüzde devam eden görüşlerden bahsedildi. İlk çağ filozoflarından Heraklitos, Demokritos Parmenides, Platon, Aristoteles ve Plotinusdan bahsedilip bunların günümüzdeki karşılıklarıyla iktibas kuruldu. Özet olarak burada da bahsetmek gerekirse:

Heraklitosun evrenin sürekli değişim içerisinde olması görüşü bir nehirde iki kere yıkanılmaz demesi ve ve dünyamızın sonsuz ateşten meydana gelmesi görüşü günümüzde diyalektik materyalizmin temeli olmuştur.

Parmenides düşünmenin tek yolunun akıl olması, sadece düşünülebilen şeylerin var olması, bilgiyi sadece akıl ve mantıkla elde edebilmemiz modern zamanda ki akılcılığın (realizm) meydana gelmesinin alt yapısını oluşturmuştur.

Materyalizm'in ilk çağdaki karşılığı ise Demokritosta görülür. Demokritosçu evren iki şeyden, sonsuz sayıda atomdan ve sınırsız bir boşluktan oluşur. Bu fikirleri onun materyalizme temel olmasını sağlamıştır.

Realizmde Parmenides kadar olmasa da önemli etkileri olan Platon tümdengelimli yöntemin önde gelenlerindendir. Platonun fikirleri sadece realizmi etkilemiştir diyemeyiz. Aynı zamanda idealizm anlayışının temelleri Platon'un "İdealar Kuramı" ile atılmış, daha sonra çeşitli düşünürler tarafından sunulan açıklamalarla güçlendirilmiştir.

Analitik felsefenin argümanlarını öne sürerken formel mantık ile matematik kullanmaları Aristonun fikirlerinin etkisinin olduğu gösteriyor.

Plotinus ise Platonun fikirlerini Aristoteles açısından değerlendirmiş, modern dönemde doğrudan bir karşılığı olmasa da Rönesans döneminde tekrardan ele alınmıştır.

Sonuç olarak varlık felsefesi özelinde antik çağdaki filozofların düşünceleri günümüz felsefesinde yadsınamiyacak bir öneme ve yere sahiptir. Antik çağ bilinmeden varlık felsefesinin temel problemleri sorun alanları bilinmeden modern dönemde felsefe anlaşılamaz boş bir zemin üzerine oturmuş olur.

Kaynakça

1. Fadıl Ayğın, ed., Kelâm Tarihi (Cağaloğlu-İstanbul, Beyan yayınları, 2023)
2. Salğar, E. (2023). Platon ve Doğa Bilimleri. Tabula Rasa: Felsefe ve Teoloji (41)
3. Saliya, Derya Aybakan. “Plotinus’un Hayatı, Kişiliği Ve Felsefî Üslûbu Üzerine Kısa Bir Deneme”. Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, sy. 26 (Nisan 2016): 143-57.